

Közép- és délkelet-Európa az ezredforduló óta

RÁCZ SZILÁRD

BEVEZETÉS

Ez a tanulmány Illés Iván születésének 80. évfordulója kapcsán egyfajta tiszteletadás a 20 évvel ezelőtt publikált monográfiája előtt. A 2002-ben a Dialóg-Campus Kiadó Studia Regionum sorozatában megjelent 362 oldalas mű címe: Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón volt, Átalakulás, integráció, régiók alcímmel (Illés, 2002). A könyv Illés Iván kutatási, tervezési projekteknél köszönhető évtizedes tapasztalatait összegezte, s lényegében az MTA doktori címre 2000-ben benyújtott, 2002-ben elnyert 429 oldalas disszertációjának (Illés, 2000) könyvvé formált változata volt. A kötet alapvetően egy nagytérségi integrált stratégia kidolgozásához nyújtott alapot, ez a nagytérség pedig a CADSES, amely Európa nagy makrotérségei közül többet is átfogott: a közép-európai, az adriai, a dunai és a délkelet-európai is (Hajdú-Illés-Raffay, 2005).

A CADSES térség magában foglalt négy, a térséggel közvetlenül szomszédos európai uniós tagországot (teljes államterülettel Ausztriát, Görögországot, részben pedig Dél- és Kelet-Németországot, valamint Adriai-Olaszországot), és 14 térségbeli országot (Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Bulgáriát, Csehországot, Horvátországot, Jugoszláviát, Lengyelországot, Macedóniát, Magyarországot, Moldovát, Romániát, Szlovákiát, Szlovéniát teljes országterülettel, s részben Nyugat-Ukrajnát).

A könyv, mint az az előszóban olvasható, nem a példa nélküli együttműködésről, a Vision Planet stratégiáról¹ szól, nem is a hivatalos dokumentumokról. Az együttműködés előfeltétele egy alapos és átfogó kiinduló helyzetkép rögzítése volt, amely egy valós közép- és délkelet-európai helyzetet tárt fel, multidiszciplináris szemléletben. A könyvben a szerző négy nagy fejezetre osztva, rendkívüli lényeglátással vázolta fel a térség és államainak helyzetét. Három fejezet adja az összehasonlító tartalom gerincét, az első Örökség címmel egy hosszútávú történeti felvezetés (évszázados kitekintéssel), amely számos alapvető fontosságú megállapítást tartalmaz. A második nagy fejezet Kihívás címmel az 1990-es évek átalakulása, a társadalmi-gazdasági-politikai tranzíció és a térségi sajátosságok bemutatása. A harmadik fejezet Perspektíva címmel a jövőbeli lehetőségeket, az európai uniós integráció lehetséges hatásait vázolja fel, és ezeket bizonyos forogatókönyvek lehetséges elemeiként részleteiben is vázolja. A könyv negyedik fejezetében a transznacionális régiókat veszi számba. A korábbi fejezetekben a térséggel mint egységes egésszel foglalkozott, és ebben egyúttal megjelenítette a nemzeti sajátosságokat, bőséges

¹ A Vision Planet a CADSES térségre kidolgozott integrált területfejlesztési együttműködés legfontosabb célkitűzéseit és politikai javaslatait tartalmazó dokumentum (Planet, V. 1999).

adatolással, 48 összehasonlító táblázattal. Ugyanakkor a szerző a szubnacionális szint differenciáltabb ismertetésére mégsem az országonkénti tárgyalást választotta, hiszen azokra nagyrészt az első három fejezetben már felhívta a figyelmet, hanem a transznacionális régiók – szám szerint 20 – bemutatását és értékelését adja. Ezek közül hat nagyobb stratégiai régiót és 14 kisebb, határ menti térséget tárgyal. Elgondolása szerint ugyanis az integráció fennálló akadályai sohasem egyes országokon belül fogalmazhatók meg leginkább, hanem az eltérő érdekekből fakadóan transznacionális formában jelentkeznek. Kelet-Közép-Európa egyik legfontosabb adottsága ez a fajta határmentiség – hiszen a kis országok területének jelentős hányada jellemezhető határ mentiként.

A terjedelmi korlátok miatt e tanulmányban alapvetően arra vállalkoztam, hogy a legfontosabb keresztmetszeti jellemzőket egy-egy illusztráció (ábra vagy táblázat) formájában mutassam be ezekre az átalakuló országokra vonatkozóan, és a megállapításokat, amelyeket Illés Iván két évtizede a könyvében tett, hozzárendeljem ezekhez. Ez igazolja, hogy az akkori gondolatai még mindig helytállóak, bizonyítva munkájának az értékállóságát, gyakorlati hasznát. Nekem még volt szerencsém a fiatalabb generációból együtt dolgozni, utazni, beszélgetni Ivánnal, s úgy gondolom, e pár illusztráció felkeltené az ő érdeklődését is. A könyvét manapság is forgatják, amit a folyamatos idézettsége jól mutat: 131 független hivatkozással ez az intézetünk (akkori nevén az MTA Regionális Kutatások Központja) történetének 14. legtöbbször hivatkozott publikációja, az MTMT-be feltöltött közel tízezer RKK-s tudományos publikáció közül!

ÁLLAMOK, INTEGRÁCIÓ

A tanulmányban 14 állam rövid áttekintésére kerül sor. A lehatárolás esetében tudatosan a Közép- és Délkelet-Európa megnevezést használom. A Baltikum (Észtország, Lettország, Litvánia) és a szintén posztszovjet Kelet-Európa (Moldova, Ukrajna, Fehéroroszország), valamint a közvetlen szomszéd európai uniós tagországok (Ausztria, Görögország, Németország) egyáltalán nem, vagy csak említés szintjén szerepelnek a munkámban, viszont szomszédsági szempontból viszonyítási pontot is képeznek.

Az első két táblázat a térség országainak leglényegesebb jellemzőit veszi számba. Ahogy az idézett mű (Illés, 2002) 62. oldalán olvasható, egy „olyan nagy területen, mint Közép- és Délkelet-Európa, ráadásul, amely ilyen eltérő történelmi körülmények között fejlődött, természetszerű a differenciálódás, a fejlettségi szintek különbözősége mind országok között, mind országokon belül”. A 19. oldalon írtak szerint: 1815-ben, a bécsi kongresszus idején a térségben az Orosz, a Habsburg, az Oszmán Birodalom és a Porosz Királyság között egyetlen más független állam sem létezett. A birodalmak egymás szomszédjai voltak. 1914-ben, a független kisállamok száma hatra (az Oszmán Birodalom felbomlása következtében), majd 1920-ban (a Habsburg és az Orosz Birodalom széthullása révén) 13-ra, végül 1993-ra,

a szocialista föderációk (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) felbomlása után 21-re nőtt, és a folyamatnak még nincs vége, ahogy a szerző ezt zárójelben jelezte (Montenegró és Koszovó).

Az 1. táblázatban látható, hogy mely államalakulatból jött létre új, független állam, és az is, hogy többségük sikeres az euroatlanti integráció tekintetében. Ebből a szempontból tehát a vizsgált térség a könyv megírása óta integráns részévé vált az Európai Uniónak és az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének. Ha globálisan tekintünk erre a makrorégióra, akkor is sikeres az országok többségének fejlődése (annak ellenére, hogy sok szempontból terhelt és bizonytalan volt az átmenet a szovjet típusú rendszerből). Habár spontán történt, valóban igaz – Hajdú Zoltán (2006: 6) fordulatával élve –, hogy ezek az országok a Kelet Nyugatjából a Nyugat Keletjévé váltak, és ez nemcsak rendszerváltást jelentett, hanem sokkal mélyebb, szélesebb értelemben vett átalakulást.

1. táblázat: Államiság és euroatlanti integráció Közép- és Délkelet-Európában

Ország	Legutóbbi államalakulat létrejötte ¹	EU-integráció ²	NATO-integráció ²
Albánia	1912 (Oszmán Birodalom)	Tagjelölt	NATO-tag (2009)
Bosznia-Hercegovina	1992 (Jugoszlávia)	Potenciális tagjelölt	Tagjelölt
Bulgária	1908 (Oszmán Birodalom)	EU-tag (2007)	NATO-tag (2004)
Csehország	1993 (Csehszlovákia)	EU-tag (2004)	NATO-tag (1999)
Észak-Macedónia	1991 (Jugoszlávia)	Tagjelölt	NATO-tag (2020)
Horvátország	1991 (Jugoszlávia)	EU-tag (2013)	NATO-tag (2009)
Koszovó	2008 (Szerbia)	Potenciális tagjelölt	Potenciális tagjelölt
Lengyelország	1918 (1945*)	EU-tag (2004)	NATO-tag (1999)
Magyarország	1920 (Osztrák–Magyar Monarchia)	EU-tag (2004)	NATO-tag (1999)
Montenegró	2006 (Kis-Jugoszlávia)	Tagjelölt	NATO-tag (2017)
Románia	1878 (1920*)	EU-tag (2007)	NATO-tag (2004)
Szerbia	2006 (Kis-Jugoszlávia)	Tagjelölt	Potenciális tagjelölt
Szlovákia	1993 (Csehszlovákia)	EU-tag (2004)	NATO-tag (2004)
Szlovénia	1991 (Jugoszlávia)	EU-tag (2004)	NATO-tag (2004)

Jelmagyarázat: 1 – Hivatalosan független államként ismerik el (korábbi államalakulat / új államterület*); 2 – Belépés ideje.

Forrás: Saját szerkesztés a CIA, az EU és a NATO adatai alapján.

A 2. táblázatból a területi adatokat számba véve jól látható, hogy Lengyelország és Románia kivételével ezek világviszonylatban kis területű országok, és ugyanez igaz a népességre is. Globálisan itt a legmagasabb az államhatár-sűrűség, ezért is adhat olyan Guinness-rekordoknak kiváló alapot a térség, mint a legtöbb felkéréselt ország egy nap alatt különböző közlekedési eszközökkel. A térség országainak szomszédsági kapcsolatait az együttműködés, az egymásrataltság és a versengés jellemzi. A méret (lakosság, terület, piac stb.), a hatalmi pozíció korlátozott, így a korábbi időszakokhoz hasonlóan a függőségi helyzeteket kevésbé oldotta az önállóság. Ahogyan a szerző a Perspektíva fejezet bevezetésében (Közép- és Délkelet-Európa a globalizálódó világban) jelzi: a világméretű munkamegosztásban és az egymással való együttműködésben is rendkívüli átalakulási folyamat zajlott/zajlik le. Az egyik sajátossága ennek természetesen az, hogy a makrorégió fejlődése a korábbi évtizedekben is ezer szállal fűződött a világgazdasághoz. A fejlett világ volt az egyetlen forrása a krónikus tőkehiánnyal és állandó egyensúlyhiányokkal szenvedő térségnek. A Szovjetunió elsősorban politikai és katonai érdekeltsége miatt volt hajlandó gazdasági kedvezményeket biztosítani, és emiatt sokáig nem integrálódott ezek az országok a nyugati gazdasági rendszerbe, de – tegyük hozzá – nem integrálódott a régió a szovjet gazdaság rendszeréhez, és az országok egymáshoz sem. Az integráció hiánya a pénzügyi függést még kritikusabbá tette a kiinduló állapotában, a kilencvenes évek elején. A világgazdasági integrálódás alapvetően a transznacionális cégeken keresztül történt meg (Rácz, 2019). A szerző is tényként kezeli, hogy e vállalatok nélkül elképzelhetetlen a térség bekapcsolódása a globális rendszerbe, ugyanakkor világos az is, hogy ez egyfajta függőségi helyzettel jár együtt. Ez a felismerés összecseng a 2009-ben, alapvetően a visegrádi országokra kidolgozott kapitalizmusmodellel, a függő piacgazdaság modelljével (Nölke-Vliegenthart, 2009; Gál-Schmidt, 2017). Ez nem a délkelet-ázsiai kistigrisek útja, hiszen Illés Iván jól látta, hogy az európai ipar speciális „kihelyezett műhely” lesz majd Közép-Európa (ehelyütt Délkelet-Európát feltehetően szándékosan nem említi) és a nagymértékű visszaesés után újraparosodás fog végbemenni, a korábbiakhoz képest alapvetően más érdekek mentén (Lux, 2017). Jól látta azt is, hogy Közép- és Délkelet-Európa országai nem a délkelet-ázsiai utat járják majd be, és hogy jelentős mértékben az érintett országokon is múlik, mennyire sikerül a függőségi helyzeteket integráltság tekintetében a kölcsönös függőség vagy a fejlődés alapjává tenni, például a magasabb hozzáadott értékű termelés irányába továbbfejleszteni.

2. táblázat: Közép- és Délkelet-Európa államainak alapadatai

Ország	Terület		Népesség		Urbanizáció		GDP (PPP folyó áron)		HDI	
	Ezer km ²	Rang	Millió fő (2019)	Rang	% (2018)	Rang	Milliárd USD (2020)	Rang	Érték (2019)	Rang
Albánia	28,7	141	2,8	140	62,1	95	41	116	0,795	69
Bosznia-Hercegovina	51,2	126	3,3	137	49,0	130	50	110	0,780	73
Bulgária	110,9	104	6,9	108	75,6	58	164	74	0,816	56
Csehország	78,9	116	10,7	87	74,1	61	436	47	0,900	27
Észak-Macedónia	25,7	146	2,1	150	58,5	101	35	129	0,774	82
Horvátország	56,6	125	4,0	131	57,6	104	113	84	0,851	43
Koszovó	10,9	170	1,8	153	N/A	N/A	21	147	N/A	N/A
Lengyelország	312,7	70	38,2	38	60,0	97	1297	20	0,880	35
Magyarország	93,0	109	9,7	93	71,9	66	323	54	0,854	40
Montenegró	13,8	157	0,6	171	67,5	80	12	155	0,829	48
Románia	238,4	82	19,3	62	56,4	111	590	36	0,828	49
Szerbia	77,5	117	6,9	107	56,4	111	133	80	0,806	64
Szlovákia	49,0	128	5,5	119	53,8	119	179	71	0,860	39
Szlovénia	20,3	151	2,1	149	55,1	118	83	95	0,917	22

Megjegyzés: A rang az adott statisztikában adattal szereplő országok listája szerinti helyezést mutatja. Koszovó nem szerepel az aktuális HDI-rangsorban, 2016-ban a HDI-je hozzávetőlegesen Albániával és Bosznia-Hercegovinával volt azonos szinten. Az ENSZ Koszovó urbanizációs adatait Szerbiával összesítve publikálta 2018-ban is. A városlakók aránya Koszovóban a UN-Habitat hivatalos oldala szerint 2018-ban megközelítőleg 50% volt.

Forrás: Saját szerkesztés a CIA, az ENSZ, az Eurostat, az IMF és az UNDP adatai alapján.

A legfontosabb az volt, amit a 3. táblázatban részleteiben is látunk. Németország vállalatai tették ezt a térséget integrálttá a legnagyobb mértékben, sok más egyéb nyugati multinacionális cég közreműködése mellett. Az 1990-es évek közepén a német működőtőke befektetések összege a brazil São Paulo városában nagyobb volt, mint az egész közép-, délkelet- és kelet-európai térségben összesen, a volt Szovjetunióval együtt, de az NDK nélkül (Illés 2002: 203). Láthatjuk, hogy milyen alacsony bázisról indult az átmenet, de ahogyan azt a szerző is aláhúzta, a vezető (közép-európai) országoknak nem lesz 15 évnyi időtartamra szükségük, hogy elérjék a São Paulo-i színvonalat. Illés Iván tudatosította, hogy a tendencia és a

potenciál azt is jelzi, hogy a térség kormányainak nem az új tőkebefektetések idecsalogatására, hanem a hazai vállalkozások megerősítésére, tőkeerejének növelésére kell fordítaniuk az erőfeszítéseiket, mert e tekintetben sokkal lényegesebbek az elmaradások.

3. táblázat: A főbb külkereskedelmi partnerek részesedése, 2020

Ország	Export, %	Import, %
Albánia	Olaszo. 45,4 Szerbia 12,0 Spanyolo. 6,1	Olaszo. 25,1 Töröko. 9,6 Görögo. 9,0
Bosznia-Hercegovina	Németo. 15,5 Horváto. 12,9 Szerbia 11,6	Németo. 12,3 Olaszo. 11,5 Szerbia 11,3
Bulgária	Németo. 14,8 Románia 8,7 Olaszo. 7,3	Németo. 12,0 Oroszo. 9,9 Olaszo. 7,4
Csehország	Németo. 32,7 Szlovákia 7,6 Lengyelo. 6,2	Németo. 23,2 Kína 18,1 Lengyelo. 7,9
Észak-Macedónia	Németo. 47,2 Szerbia 7,9 Bulgária 4,7	Egyesült Kir. 15,6 Németo. 10,7 Szerbia 7,8
Horvátország	Németo. 12,8 Olaszo. 12,5 Szlovénia 10,3	Németo. 15,3 Olaszo. 12,3 Szlovénia 11,3
Lengyelország	Németo. 28,9 Cseho. 5,9 Egyesült Kir. 5,7	Németo. 21,9 Kína 14,4 Olaszo. 5,0
Magyarország	Németo. 28,0 Szlovákia 5,4 Olaszo. 5,2	Németo. 24,8 Kína 7,7 Ausztria 5,8
Montenegró	Szerbia 28,3 Szlovénia 10,0 Nem megh. 7.1	Szerbia 19,8 Kína 10,4 Németo. 9,7
Románia	Németo. 22,8 Olaszo. 10,7 Francia. 6,7	Németo. 20,8 Olaszo. 8,9 Magyar. 7,3
Szerbia	Németo. 12,9 Olaszo. 8,4 Bosznia-H. 7,1	Németo. 13,6 Kína 12,5 Olaszo. 8,4
Szlovákia	Németo. 22,0 Cseho. 10,5 Lengyelo. 7,9	Németo. 18,4 Cseho. 9,9 Nem megh. 9,0
Szlovénia	Németo. 18,0 Svájc 12,1 Olaszo. 9,3	Németo. 14,0 Svájc 12,7 Olaszo. 10,8

Forrás: Saját szerkesztés az ENSZ (2021) adatai alapján.

Geopolitikai szempontból aláhúzza a szerző, hogy Közép-Európának a helyzete, státusza gyökeresen megváltozott, hiszen a hidegháborúban az első számú színtere, frontvonala volt a kelet-nyugati szembenállásnak, ugyanakkor a Szovjetunió megszűntével (birodalmi ambícióinak feladásával) ez a színtér, frontvonal megszűnt. Fennmaradt ugyan a köztes-európai térség politikai-gazdasági instabilitása (pl. a konfliktusok következményeinek bizonyos kockázata Boszniában, Koszovóban), de ezek lényegesen kisebb horderejűek, mint korábban. A 205. oldalon megjegyzi a szerző, hogy Európa keleti és nyugati felének növekvő gazdasági összefonódása, integrálódása egyébként az EU-csatlakozástól függetlenül tény, s ugyancsak az EU-

csatlakozástól független tény Németország meghatározó szerepvállalása. Ugyanis az újra egyesült Németország minden kétséget kizáróan az EU vezető gazdasági és politikai hatalma lett, ez már az ezredfordulón is egyértelmű volt. De gazdaságilag nem az egyesülés tette jelentőssé, hanem az új geopolitikai helyzet: már nem a „demokratikus Európa” szélén, keleti perifériáján helyezkedik el, hanem a közepén. Németország kapcsolatai a közép-európai térség országaival bár történetileg terheltek és viharosak, ezen államok elsősorú érdeke mégis a közös kapcsolatok továbbfejlesztése. Közép- és Délkelet-Európa különleges fronthelyzete tehát megszűnt, de bizonyos országok, amelyek szomszédosak e térséggel, megőrizték jelentőségüket, a szerző Törökországot és Ukrajnát jelölte meg – amelyet az utóbbi évtized eseményei igazoltak is. Fontos megállapítás e fejezetben, hogy Oroszország, bár nem közvetlen szomszéd, továbbra is vitathatatlanul jelentős hatással van Kelet-Közép-Európa országaira. Illés rámutat arra az alapvető problémára is, hogy hajlandó-e Oroszország lemondani bizonyos időszakokra hatalmi, katonai ambícióiról, és figyelmét, erőforrásait a belső gazdaságára, reformjára, önmaga fejlesztésére fordítani (mint ahogyan a II. világháború után nagy sikerrel Németország, Japán és Olaszország tette). A válasz az eszkalálódó orosz–ukrán konfliktus miatt napjainkban teljesen egyértelmű.

A 2. táblázatból látható, hogy a nominális GDP vásárlóerő-paritáson mért rangsorában Lengyelországé a kitüntetett pozíció. 20 évvel ezelőtt ez még nem volt teljesen egyértelmű. A szerző ki is emelte, hogy a lengyel térségi szerepvállalás egyik fő ellentmondása a politikai és a gazdasági potenciál aszimmetriája. Ahhoz, hogy középhatalmi szerepkört lásson el Lengyelország, akkoriban a gazdasági feltételek még hiányoztak. Bár Illés Iván jól összegezte, hogy a nemzetközi presztízs, a tekintély, a külföldi diaszpóra befolyása, a térségi és nemzetközi elfogadottsága és szláv jellege alapján Lengyelország igényt tarthat vezető szerepre, ami az EU-csatlakozás folyamán már megmutatkozott. Igen érdekes, hogy a függő piacgazdaság értő körvonalazása ellenére a szerző akkoriban nem értékelte Lengyelország sajátos, endogén fejlődését. A lengyel gazdaság 1990-es évekbeli fejlődése alapvetően és döntően a belső piacra alapozó, befelé forduló volt, külgazdasági kapcsolatainak intenzitása – különösen a vizsgált térséggel – nem tükrözte a középhatalmi pozíciót, sem gazdasági fejlettsége, sem az export értéke alapján. Az export volumene alig volt magasabb, mint a negyedakkora népességű csehországi vagy magyarországi, és Lengyelország külföldi befektetési tevékenysége el is maradt tőlük. Húsz év távlatából ez a fajta sajátos lengyel út azonban egészen más megvilágításba helyezi a fejlődés, a sikeresség és a függőség fogalmait.

A 209. oldalon fontos megállapítás, hogy a közép- és délkelet-európai térség minden kétséget kizáróan már (tehát az ezredfordulón) Európa szerves és elválaszthatatlan része, úgymond hátszárnya. Ugyanakkor feltételezi a szerző, hogy még hosszabb ideig önálló érdekekkel is rendelkező térség marad, mind Nyugat-Európához, mind a posztszovjet államokhoz képest.

A külgazdasági kapcsolatok szempontjából lényeges, hogy az államok többsége nem rendelkezik tengerparttal, és igen különbözőek a földrajzi adottságaik, ezért mindig is Európa-centrikusak voltak a külkereskedelmi és gazdasági együttműködések. A korábbi birodalmak a valuta- és vámközösségnek köszönhetően erőteljes integráló erővel bírtak. A birodalmi összeomlásokat, felbomlásokat követően a kis országok létrejöttével a térségen belüli kereskedelem aránya drámaian lecsökkent. Ezt még az államszocialista időszak árucserre-megállapodásai, KGST-koordinációjának rendszere sem tudta intenzívebbé tenni, és végül a rendszerváltásokat követő években érték el a külkereskedelmi kapcsolatok a történelmi mélypontjukat – ami akkor, a földrajzi távolságok szerepéből adódóan is már ellentmondott a gazdasági racionalitásnak.

A vizsgált országok kereskedelmében, ahogy az idézett mű 213. oldalán olvasható, a transznacionális vállalatok generálják a legtöbb forgalmat. Azzal, hogy a termelési fázisokat letelepítik ezekben az országokban, és a rendkívüli mértékben megnövekedett export jelentős része a külföldről behozott alkatrészek összeszereléséből származik. Miközben az országon belül létrehozott hozzáadott érték- és jövedelemtartalom csekély, fontos megjegyezni, hogy ezek a multinacionális cégek már a kis kelet-közép-európai országok egymás közötti kereskedelmét is meghatározzák. A különböző országokba telepített gyárak egymás közötti forgalma egyre jelentősebb, ami létrehozza az integrációt (a szerző szavaival: a kölcsönös függés, a kooperáció eddig hiányzó elemeit).

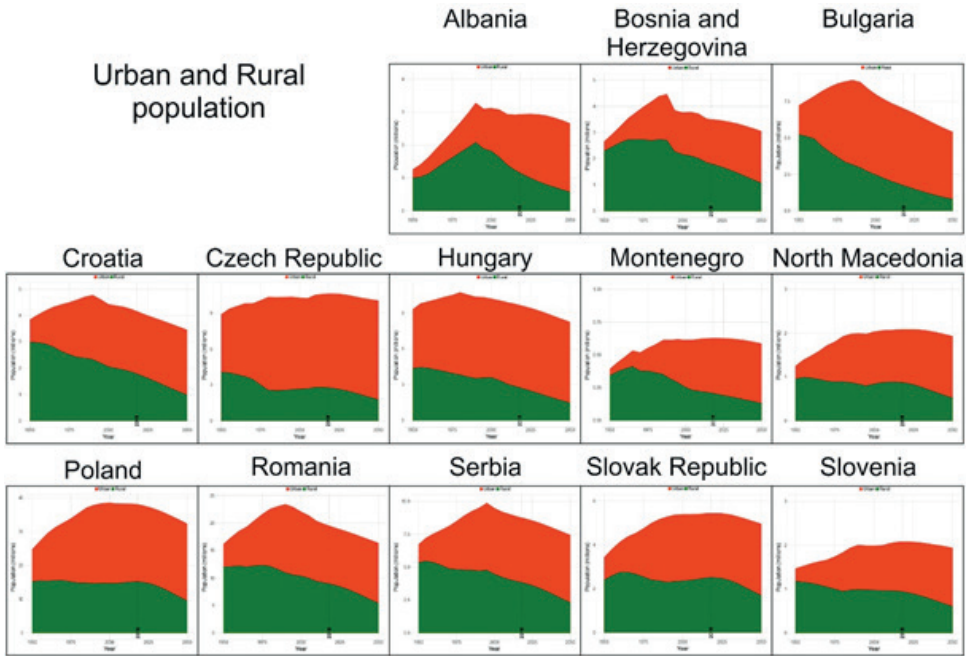
A könyv 3.3. fejezete Integrációs kezdeményezések és szerveződések Közép- és Délkelet-Európában címmel részletesen taglalja a térség korábbi és jelenlegi integrációs törekvéseinek típusait és sajátosságait. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy hosszútávon sem a közös közép-európai fellépés (pl. konföderációs elképzelések, az egykori birodalom föderalizálása) nem működött, ahogy a nagyszláv gondolat sem töltődött meg érdemi tartalommal (feltehetően az oroszok miatt), ugyanakkor az egyesült Németország terjeszkedési, befolyásszerzési lehetőségei jól láthatóan sikerrel jártak. Két elvesztett világháború után a harmadikat, a hidegháborút lényegében megnyerték ebben a tekintetben.

GAZDASÁG ÉS VÁROSFEJLŐDÉS

A 2. táblázat utolsó oszlopában látható, hogy nemzetközi viszonylatban a térség fejlettsége, HDI-értéke magas (négy ország esetében), illetve nagyon magas (tíz ország esetében), ami a tényleges jólétet, életszínvonalat jobban jelzi, mint az egy főre jutó GDP. Hogy a fejlettség, a népesség, a terület, a jólét mennyire függ össze az urbanizáltsággal, az Kelet-Közép-Európában sem egyértelmű. A városlakók aránya ugyanis nem feltétlenül a fejlettséggel egyenesen arányosan alakul.

1. ábra: Az urbánus és a rurális népesség Közép- és Délkelet-Európában, 1950–2050

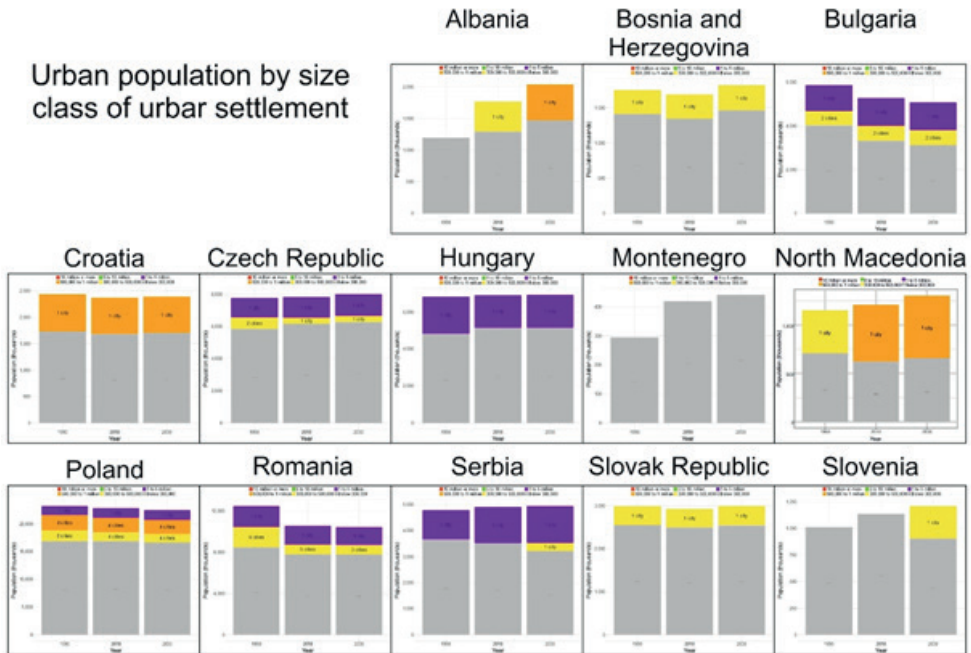

Forrás: Saját szerkesztés az ENSZ (2018) adatai alapján.

Éppen ezért célszerű áttekinteni az 1. ábrát, amely az ENSZ adatbázisán és a nemzeti városdefiníciókon alapuló urbánus-rurális népességszámot és arányt mutatja. Jól látható, hogy a térség országainak döntő többsége már az államszocialista időszakban népességvesztéssel jellemezhető. Ez mindenhol a természetes fogyás, az alacsony fertilitási ráta következménye, bizonyos országokban a nemzetközi migráció a természetes fogyást ellensúlyozza. A városlakók aránya elsősorban a vidékről beköltözők és a vidéki népesség nagyobb mértékű fogyásával párhuzamosan növekedett. A doktori disszertációm (Rácz, 2017) egyik novumnak tekinthető megállapítása volt, hogy a településhálózat legalsó szintjén a depopuláció az egyik általános és közös tulajdonsága a délkelet-európai térségnek. Ezt kiegészítve a visegrádi országokkal (az ENSZ prognózisa alapján) a rurális népességvesztés minden országban folytatódik. A városlakók száma így, ha nem is növekszik érdemben, az aránya mindenképpen növekedni fog. A területi fejlődés egyik meghatározó mozzanata a népesség településhierarchia szerinti megoszlásának átalakulása, amely elsősorban nem az intenzív vagy extenzív urbanizációval jellemezhető, hanem a legkisebb, vidéki települések népességvesztésével, a kis- és középvárosok pozíciójának relatív átalakulásával, amelyben a nagyvárosi szuburbanizációnak jelentős szerepe van. Elsősorban a nagyvárosok azok, amelyek a gazdaságuk, a külföldi működőtőke, a nemzetközi

cégek kitüntetett lokációjaként potenciálisan és nagyságrendileg jelentős népességmegtartó képességgel rendelkeznek hosszútávon. Ugyanakkor az újraiparosodás és a tercier/kvaterner szektor kiteljesedése eltérő mértékkel és emiatt eltérő népmozgalommal jellemzi őket, tehát nem azonosítható meghatározó, közös trend (Rácz, 2017).

2. ábra: A városi lakosság tagozódása városkategóriánként Közép- és Délkelet-Európában, 1990–2018–2030

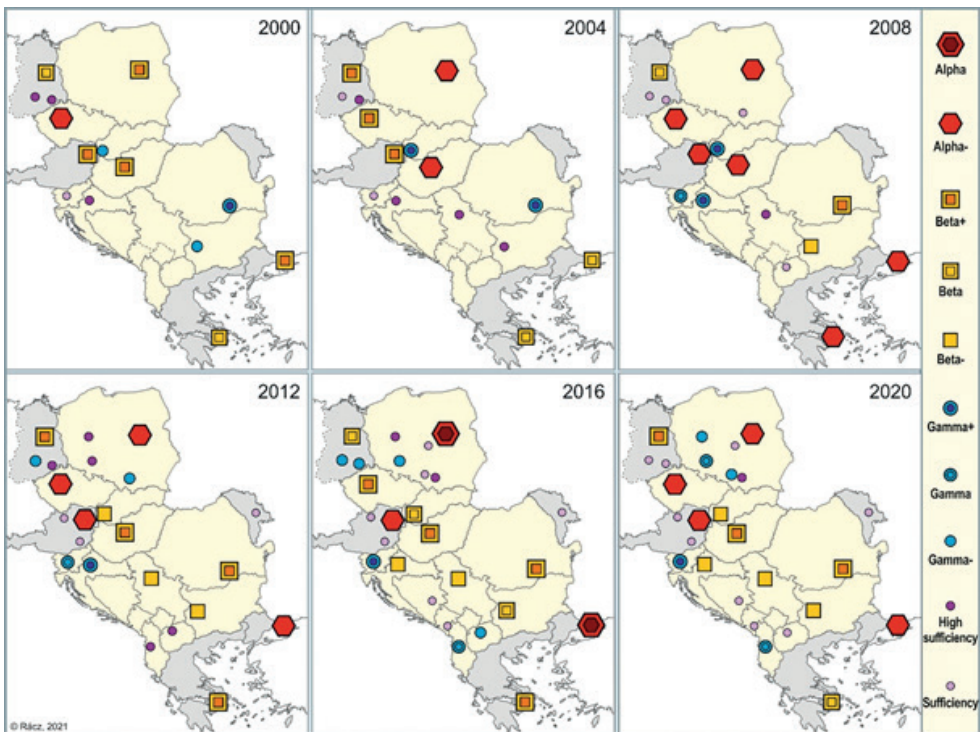
Forrás: Saját szerkesztés az ENSZ (2018) adatai alapján.

A városhálózat nagyságrendi tagozódása szemléletes az ENSZ ábráin (2. ábra). A legnagyobb kategória, a tízmilliós megavárosok a térségben nem található, és milliós nagyváros is csak az országok alig felében jellemző. Az adatok szerint a városlakók száma 1990–2030 között viszonylag stabil, bizonyos országokban (Albánia, Montenegro), a nagyon alacsony bázis miatt növekszik. Néhány országban a népességfogyás drasztikus mértéke miatt összességében is csökken a városi lakosság. A tagozódás azt mutatja, hogy ezeket az országokat kevés kivételtől eltekintve egy-egy nagyváros, egyben főváros dominálja. A városhálózat második szintje mind nagyságrendjében, mind funkcióban eltörpül a fővároshoz képest, és ez a belátható jövőben nem fog érdemben változni a népesség tekintetében.

A legmodernebb világvárosi funkciótöbbletet az ún. APS-cégek (advanced producer services – fejlett termelést hatékonyan segítő szolgáltatások) jelentik, ezek

változásait tekinthetjük át a 3. ábrán. Bár az előző két ábra szerint az országok többségét inkább a természetes fogyás és a nagyvárosi népesség csökkenése vagy stagnálása jellemzi, a 3. ábrán egyértelműen lázszik, hogy fejlett termelést segítő üzleti szolgáltatások telepedtek meg a térség nagyvárosaiban. Referenciaként a térképen feltüntetésre került néhány környező ország (Kelet-Németország, Ausztria, Moldova, Törökország európai része, Görögország) is, amellyel jól kivehető, az ipari FDI mellett a szolgáltatás FDI miként jelent meg Közép- és Délkelet-Európában, és ez a folyamat mennyire fővárosközpontú volt, Lengyelországot leszámítva (Rácz, 2019).

3. ábra: GaWC világvárosok Közép- és Délkelet-Európában, 2000–2020

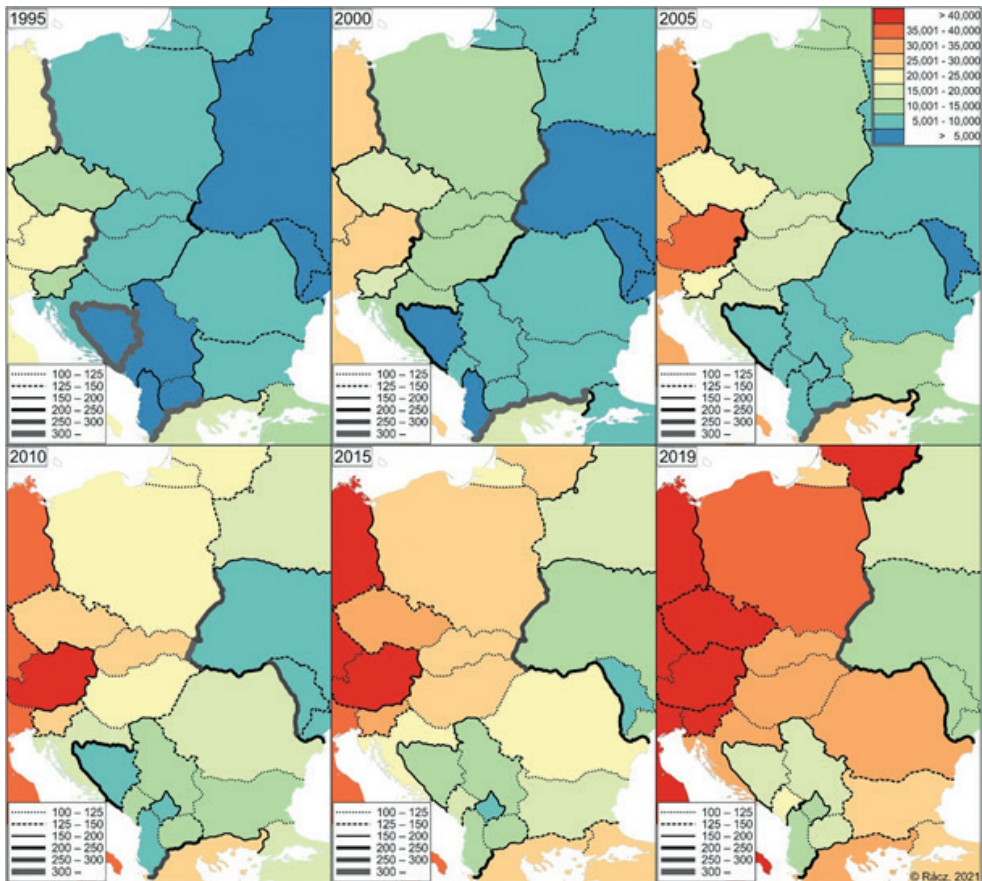

Forrás: Saját szerkesztés a Globalization and World Cities Research Network (2021) adatai alapján.

TÖRÉSVONALAK – ÖSSZEGZÉS HELYETT

Összegzés helyett a határok mint törésvonalak szerepére szeretnék röviden kitérni, ahogy az idézett mű 4. fejezete is a transznacionális régiók áttekintésével zárult. A 4. ábra a gazdasági fejlődés és a gazdasági törésvonalak alakulását mutatja. Kutatásaimat a jövőben ezirányban szeretném folytatni, a térszerkezeti elemek, terek és (határ)vonalak közötti összefüggéseket igyekszem feltárni.

4. ábra: Gazdasági fejlődés és törésvonalak Közép- és Délkelet-Európában, 1995–2019

Megjegyzés: A színezés az egy főre jutó vásárlóerő paritáson mért GDP-t (USD folyó áron) mutatja, míg a vonalvastagság a szomszéd államok, illetve tartományok egy főre jutó GDP-jének arányát jelzi.

Forrás: Világbanki (2021) adatok alapján saját szerkesztés.

Az ábra a szomszédos államok relatív fejlődésének szemléltetésére szolgál, az államhatáron az egy főre jutó országos GDP arányával (a határvonal-vastagság a különbség nagyságát mutatja). Országos szinten megfigyelhető a kelet-közép-európai országok lassú felzárkózása az EU-átlaghoz. Ebben a folyamatban a GDP és az FDI nagyon alacsony bázisa is jelentős szerepet játszott (más kérdés, hogy nincs releváns jövedelemkonvergencia). Ez az integráció azonban szubnacionális szinten széttöredezetttséghez vezetett. Az ábrán jól látható például a délszláv háborúk utáni újjáépítés (Bosznia-Hercegovina), az EU-csatlakozás pozitív hatása (Ausztria és Németország vs. V4 országok; Magyarország vs. Románia), a 2008-as gazdasági

válság következményei (relatív előny elvesztése: Görögország és Szlovénia), s az ukrán háború hatásai (2014-től). Az ábra megerősíti Illés Iván gondolatát (2002: 276): „az integráció legfontosabb feladatai sohasem egyes országokon belül, hanem két vagy több ország viszonylatában fogalmazhatók meg”.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás a Geopolitikai folyamatok és térképzetek Közép-Európában: Államok, határok, integráció és területi fejlődés című, 134903. számú OTKA-projekt keretében, az NKFI Alap K_20 programjának támogatásával valósult meg.

IRODALOM

- CIA's World Factbook <https://www.cia.gov/the-world-factbook/> (letöltés: 2022.02.15.)
- ENSZ (2018) *Revision of World Urbanization Prospects*. United Nations. <https://population.un.org/wup/> (letöltés: 2022.02.01.)
- ENSZ (2021) *World Statistics Pocketbook, 2021 edition*. New York, United Nations.
- Gál, Z. – Schmidt, A. (2017) Geoeconomics in Central and Eastern Europe: Implications of FDI. In: Munoz, J. M. (ed.): *Advances in Geoeconomics*. London–New York, Routledge, 76–93.
- Hajdú Z. – Illés I. – Raffay Z. (szerk.) (2007) *Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térszerkezetek*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Hajdú Z. (2006) A „Kelet nyugatjáról, a Nyugat keletjére”. In: Kertész, Á. et al. (szerk.) *III. Magyar Földrajzi Konferencia (absztrakt kötet + CD)*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. <http://geography.hu/mfk2006/pdf/Hajd%FA%20Zolt%E1n.pdf> (letöltés: 2022.02.15.)
- Illés, I. (2000) *Átalakulás, regionális fejlődés és integráció Közép- és Délkelet-Európában*. Budapest, MTA Doktora disszertáció.
- Illés, I. (2002) *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón: Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- IMF (2021) *World Economic Outlook (October 2021)*. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/datamapper/datasets/WEO> (letöltés: 2022.02.16.)
- Lux, G. (2017) *Újraiparosodás Közép-Európában*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Nölke, A. – Vliegenthart, A. (2009) Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in East Central Europe. *World Politics*, 4., 670–702.
- Planet, V. (1999) Vision Planet – A közép-európai, a Duna menti és az Adriai térség integrált területfejlesztési stratégiája. *Tér és Társadalom*, 1–2., 95–251.
- Rác, Sz. (2017) *A poszt-szocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városhálózati folyamatai*. PhD-disszertáció. Pécs, PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- Rác, Sz. (2019) Development Processes of Regional Centres in Central and Southeast Europe – From State Socialism to Dependent Market Economies. *Deturope*, 2., 92–100.